

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗНАВСТВА

О.В. Синьов

МЕХАНІЗМИ ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ: ГЕНЕЗИС ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Права людини становлять собою найвищі соціальні цінності незалежної України. Утвердження і забезпечення прав та свобод громадян гарантоване Конституцією і є обов'язком держави. Досягнення поставлених цілей можливе за наявності в державі надійних правових механізмів, одним з яких є механізм правової охорони громадян.

Правова охорона прав і свобод громадян – це сукупність правових заходів попередження можливих порушень прав і свобод громадян. Вона є одним із способів забезпечення прав і свобод громадян, гарантією їх реалізації. Правова охорона досягається закріпленням в нормативних актах заборон на поведінку, що порушує права і свободи громадян, заходів державного примусу до порушників подібних заборон.

У різні періоди історії охорона прав і свобод громадян трактувалася і здійснювалася по-різному. На ранніх періодах становлення права і держави ідея охорони повністю співпадала з самою ідеєю прав людини. Самостійний механізм охорони прав і свобод людини неможливо було виділити через недосконалість правового механізму в цілому. Основним завданням на той час був захист людини від свавілля держави шляхом визнання прав і свобод і закріплення їх в основних нормативних актах. Формування теорій і концепцій прав людини відбувалося одночасно з осмисленням людської сутності, а також формуванням уявлень про державу, право, закон. Ідеї соціальної і правової держави тісно стикаються з ідеями прав людини і своїми історичними коренями тягнуться в античність. Вони є сполучною ланкою між природною сутністю людини з її природними потребами і нормативним вираженням прав людини. Природні права без їх нормативного закріплення залишаються лише гучними деклараціями і красивими теоріями, власне юридичні права людини є реальністю для права, яка дозволяє забезпечувати їх реалізацію, охорону і захист. Нормативність – обов'язкова умова реальності прав людини в системі континентального права, тобто в тій правовій системі, яка існує в Україні.

У своєму історичному розвитку права людини проходять шлях від природних прав до соціальних, і від них до юридичних прав, закріплених у законах. Багато вчених відзначають, що вся історія людства може розглядатись як історична боротьба за права та свободи людини. До виникнення права і держави неможливо говорити про появу прав людини. Правила поведінки в первіснообщинному ладі носили синкретичний характер. У науковій літературі вони звуться мононормами, оскільки не можуть бути диференційовані як норми релігії, моралі, звичаєвого права. Вони виражали стійкі звички, що відзначались своєю доцільністю. Для людського суспільства того часу характерна первісна рівність, яка виключала перевагу одного його члена над іншим. Людина зливалася з громадою, внаслідок чого у неї була відсутня свобода вибору. Це спричиняло недопущення будь-яких

серйозних змін і, з одного боку, дозволяло вижити роду в суворих умовах первіснообщинного існування, з іншого боку, людина не визнавалася як індивід, що гальмувало розвиток свідомості і суспільних відносин [1, с. 3-6]. Розглядаючи права людини як її можливості, як волю вибору, можна сказати, що на даному історичному етапі були відсутні як самі права, так і ідеї щодо таких прав та їхньої охорони.

Подальший розвиток суспільства і становлення державності спричинює напрацювання широкої системи прав і обов'язків, яка дозволяє вже на пізніх етапах родоплемінного життя виділити наявність у людини спеціальних економічних (право на власність, на вибір професії, роду заняття за покликанням тощо), громадянських чи цивільних (право на життя, на фізичну недоторканність особи, на житло та інші), культурних і політичних прав. Особливу роль у соціальному регулюванні того часу займав релігійно-міфічний світогляд людини. Пізніше на зміну йому прийшло писане право.

Закріплення окремих прав і обов'язків на ранніх стадіях історії мало позитивний, дарований характер і було викликане такими факторами як високий рівень смертності у війнах за територію між племенами, боротьбою за владу всередині племені. У період античності, на основі отриманого досвіду застосування письмового права з'являються перші ідеї правової держави і, як наслідок, ідеї прав людини. Серед перших, хто намагався усвідомити взаємовідносини людини з природою, суспільством, державою, називають Аристотеля, Геракліта, Демосфена, Перикла, Платона, Сократа та інших мислителів Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. В той же час, теорії, які сьогодні прийнято називати ранніми теоріями прав людини, були властиві не тільки античним філософам і юристам. Ідеї верховенства народу, підпорядкування влади інтересам людей висловлювались китайськими мислителями Лао-Цзи, Конфуцієм у VI – V ст. до н. е.

У цей історичний період сформувалися основні положення, які не втратили свого значення і сьогодні, що було великим досягненням суспільства, в котрому існувало рабство. Саме в період античності вперше було висунуто ідеї рівності людей, рівноправності, природності, невід'ємності, реальності прав людини.

Дві основні теорії: природності прав людини і суспільного договору стали джерелами ідей прав людини і правової держави. Римські юристи розробили і показали розходження понять «право» і «закон» . Основна теза, що висловлювалася Цицероном, була такою – закон, що не відповідає природному праву, не є правовим і, таким чином, не є законом. Аналіз проблеми прав людини в класичному Римському праві, зроблений Цицероном, вказує на існування природного закону і природних прав людини [2, с.139].

В той же час, з погляду античного (афінського, римського) писаного права не всі люди визнавалися правомочними. Існувало три категорії: вільні, як протилежність їм – раби і відпущені на волю, тобто ті, що перестали бути рабами. У цьому позитивно-правовому вимірі раб (усі люди, що перебували в стані рабства) був об'єктом, а не суб'єктом права, «річчю» , «знаряддям, що говорить» поряд з іншим господарським інвентарем і засобами виробництва. На противагу закону, ідея природного права визнає

раба вільним, тобто людиною. Був сформульований класичний принцип природної рівності всіх людей, котрий ліг в основу минулих і сучасних уявлень про природні права та свободи.

У середні віки в Європі відбувається усунення із соціальної структури цілком безправних. Принцип правової рівності поширюється на більш широке коло людей, однак тепер права визначаються становою приналежністю в загальній піраміді феодальної системи. Це була рівність серед рівних, а не серед усіх. Непопулярною вважалась як сама ідея про права людини, так і її поширення. Філософія права не визнавала тих людських якостей, яких не розуміла. Наприклад, не було місця людській особистості в центрі розгляду закону і громадського життя.

Ідея загальної рівності людей (тобто разом з тим і ідея прав людини як людини), що виникла в стародавності, не реалізувалась і у середньовіччя, але вона не була забута і продовжувала розвиватися з різних позицій, у різних формах і напрямках (наприклад, у творчості релігійних авторів, ідеологів середньовічних ересей, у працях середньовічних філософів, юристів тощо) і досягла певних позитивних результатів. В епоху так званого «старого конституціоналізму» зростає роль закону, покликаного обмежити сваволю влади. З появою королівських і церковних рад, ранніх парламентів ідеї участі і представництва отримали практичний розвиток. Християнські співтовариства погодилися з ідеєю відповідальності за основні життєві нестатки своїх членів. Пізніше така відповідальність була взята на себе абсолютними монархами і по суті стала одним із виправдань влади «посвячених монархів», а потім і сучасної держави.

Характерно, що саме в середньовічній Англії з'являються перші правові джерела, що спеціально закріплюють права людини: Велика хартія вільностей 1215 р., Петиція про права 1628 р., Хабеас корпус Акт 1679 р., Білль про права 1669 р., Акт про улаштування 1701 р. В них обмежується сваволя королівських чиновників, встановлюються гарантії недоторканності особи, презумпція невинності. Король гарантував захист своїх підданих від сваволі адміністрації. Зросла роль парламенту і закону, введено принцип незмінюваності суддів, заборону на заняття посад одночасно в органах законодавчої і виконавчої влади та інші, найважливіші для захисту прав особи, положення [1, с.7–8]. Саме англійські середньовічні правові акти, що закладені в підвалини першого покоління прав людини, стали прикладом для законодавців інших держав і дали поштовх у розвитку правової і політичної думки в галузі прав людини. Ідеї середньовіччя оформлялися в послідовну концепцію прав людини, спрямовану проти абсолютизму монархів, приділяючи особливу увагу індивідуальним свободам і обмеженню влади уряду. Незважаючи на це, концепція прав людини в Епоху просвітництва мала обмежений характер. Формально звільнивши людей від ланцюгів рабства, політичні права нею надавалися тільки обмеженому колу приватних власників, залишивши за його межею жінок і дітей, незаможних і людей з небілим кольором шкіри в усьому світі.

В Сполучених Штатах ідея індивідуальних прав стала виправданням незалежності, і, як наслідок, започаткувала американську державність. У

Франції ідея прав людини і громадянина виправдовувала французьку революцію. Мислителі епохи буржуазних революцій Т.Пейн, Т.Джефферсон, Ж.-Ж.Руссо, Г.Гроція, Д.Локк, Ш.Монтеск'є, Б.Спіноза, Д.Рікардо, А.Сміт, Б.Констант розвинули ідеї природності і невіддільності прав людини, їх рівності для усіх, суспільного договору, правової держави. Ідеї просвітителів були узагальнені Кантом в ідеї правової рівності людей у їх вільному спілкуванні, волі як природженого природного права людини і права взагалі, в ідею добровільного обмеження волі. «Право – це сукупність умов, за яких сваволя одного сумісна із сваволею іншого з погляду загального закону волі» [1, с.51–55]. Ці теорії лягли в основу буржуазних революцій і знаходили своє відображення в правових джерелах, що продовжували ланцюжок, розпочатий Англійськими конституційними актами. В США – Декларація прав Вірджинії 1776 р., Декларація незалежності 1776 р., Білль про права 1789 р., у Франції – Декларація прав людини і громадянина 1789 р. У цей період починають розвиватися внутрішньодержавні механізми охорони прав і свобод громадян, які набувають самостійного значення. Аналогічні процеси можна виділити і в історії становлення державності України, аналізуючи такі нормативні акти як Статті Б.Хмельницького 1654 р. [3, с.14–17], Пакти й конституції законів та вільностей війська запорізького 1710 р. [3, с.25–37], Універсали Української Центральної Ради 1917–1918 рр.. В Конституції Української Народної Республіки 1918 р. [3, с.73–78] з'являється окрема глава «Права громадян України» [3, 79–85]. Закони про тимчасовий державний устрій України, про гетьманську владу Гетьмана Скоропадського 1918 р. [3, с.86–89] також містять главу «Про права і обов'язки українських козаків і громадян». Розрив у цьому ланцюжку у XIX – початку XX ст. заповнюється правовими ідеями І Котляревського, П.Пестеля, М.Муравйова Г.Андрузького, М.Драгоманова, М.Грушевського, що відбилися в проектах основних законів, які так і не стали Конституціями [3, с.88–90].

Досвід, накопичений людством, сприяв посиленню авторитету прав людини. Це пов'язано з переоцінкою загальнолюдських цінностей внаслідок втрат, понесених людством. Геноцид, здійснений демократично обраним німецьким фашистським режимом, відкрив очі на необхідність обмеженого у владі правління, здатного регулювати пристрасті більшості.

Саме в цей час з'являються такі загальнозначущі міжнародні акти як Статут ООН (1945 р.) [4, с.7–33], Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. та ратифікована Україною [5, с.18–24], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийняті Генеральною Асамблеєю 16 грудня 1966 р., ратифіковані Україною 19 жовтня 1973 року [5, с.18–24]. В цих документах містяться основні стандарти прав людини. Практично на всіх континентах землі прийняті регіональні міжнародні акти щодо прав людини.

Коротко характеризуючи становище з правами людини в Україні в період існування СРСР, можна навести сказане першим Президентом незалежної України Л. Кравчуком в передмові до збірника міжнародних договорів України з прав людини: «Тодішня політико-правова система була

незацікавлена у розповсюдженні в державі концепцій, що визнавали гідність і рівноправність всіх членів людської сім'ї як основу свободи, справедливості та загального миру» [5, с.5]. Декларування прав людини знаходило висвітлення у всіх конституціях України і СРСР, однак відсутність механізму реалізації, охорони та захисту практично перекреслювала їх, даючи волю деспотизму і сваволі держави.

Спроби деяких вчених, наприклад, харківського правознавця О. Малицького, застосувати концепції правової держави і прав людини до Радянської влади, піддавалися гонінням і репресіям [6].

Здійснений поворот в історії України від Декларації про державний суверенітет через Акт проголошення незалежності України, підтриманий референдумом 1 грудня 1991 року, що закріпив права та свободи людини у відповідності із сформованими міжнародними стандартами, створив можливість для їх реалізації, охорони і захисту. Повернення до ідей правової держави і прав людини стало можливим тільки в середині 90-х років. До того їх підлаштовували під соціалізм із так званим «людським обличчям», і лише з розвалом СРСР ці ідеї почали втілюватися на загальноновизнаних принципах і теоріях, прийнятих в усьому світі. З цього моменту з'явилася потреба створення надійних внутрішньодержавних механізмів охорони прав і свобод громадян за допомогою держави.

Необхідно зазначити, що правова охорона становить собою реалізацію охоронної функції права і покликана забезпечувати його регулятивну функцію. Якщо правове регулювання спрямоване на впорядкування суспільних відносин, то правова охорона слугує для усунення перешкод для їх нормального існування, тобто для підтримки режиму законності і правопорядку.

Однак, на рівні боротьби людини за свої права, обмеження влади держави шляхом легалізації прав та свобод громадян правова охорона буде збігатися з правовим регулюванням. Визначені законом права охороняють та захищають індивіда від виконавчої влади, конституційні права – від законодавчої. Крім того, легалізація, вказуючи можливості індивідуума, зобов'язує інших людей утримуватися від перешкод в їх реалізації. Зазначений рівень називають конституційним, тому що саме в Основному Законі закріплені основні права та свободи людини і обов'язок їх дотримання, охорони і захисту з боку держави.

Прийняті Верховною Радою України 16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенітет України, 19 червня 1992 р. Концепція нової Конституції України, 24 серпня 1991 р. Акт проголошення незалежності України стали правовою базою перетворень в Україні, юридичним фундаментом побудови правової, демократичної, соціальної держави. Вперше в актах такої ваги закріплено визнання Україною необхідності побудови правової держави, для якої людина, її життя і честь, гідність, особиста недоторканність та інші права і свободи, визначені в Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах та інших документах про права людини, є найвищою соціальною цінністю. Своє логічне продовження це знайшло в Конституції України [7]. Охоронна цінність Конституції України полягає в тому, що вона своїми

нормами обмежує владу держави, встановлюючи обов'язки із забезпечення прав та свобод громадян і заборони на їх порушення.

Права та свободи людини і їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Затвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України). Права та свободи проголошуються невід'ємними і непорушними (ст. 21 Конституції України), вони не можуть бути скасовані, не допускається звуження їх змісту й об'єму (ст. 22 Конституції України). Розділ II Конституції спеціально присвячений правам, свободам і обов'язкам людини та громадянина. За людиною визнається і гарантується право вимоги від держави необхідних їй для життя і розвитку благ, тим самим здійснюється правова охорона її природних, невід'ємних, основних прав.

Проголошеним правам кореспондують обов'язки держави перед людиною, вони покладені на органи всіх гілок влади. Невиконання своїх обов'язків дає людині можливість звернутися за міжнародно-правовим захистом своїх прав, що є однією з гарантій захисту від державної сваволі. Недавня історія показує, що законодавча влада може позбавити людину своїх прав, обмежити в можливостях, виконавча влада – своїми діями ігнорувати декларовані (але не забезпечені) права громадян, судова влада – підмінити правосуддя розправою.

Роль Конституції, міжнародно-правових актів з прав людини полягає в тому, щоб поставити заслін сваволі держави, вказавши законодавчій владі межі втручання в автономію людини (ст. 22 Конституції України); зобов'язавши виконавчу владу виконувати вимоги Конституції України, законів, дотримуватись прав та свобод громадян (ст. ст. 19, 113 Конституції України).

Крім зобов'язуючих норм, в Конституції містяться і норми-заборони. Це, зокрема, заборони на скасування конституційних прав людини (ст. ст. 22, 57 Конституції України), на позбавлення громадянства чи зміну громадянства, на вигнання громадянина за кордони держави (ст. 25 Конституції України), на свавільне позбавлення кого-небудь життя (ст. 26), на катування, жорстоке, принижуюче покарання (ст. 28 Конституції України) та ін.

Роль правової охорони прав та свобод громадян полягає у створенні реальних умов безперешкодної їх реалізації шляхом попередження порушень. Регулятивний вплив здійснюється до виникнення реального посягання за наявності припущень про можливість його виникнення, тобто воно має профілактичне значення. Механізм правової охорони тісно пов'язаний з механізмом правового захисту, який реалізується у випадку порушення прав та свобод громадян, якщо їх охорона не дала належного результату. Зазначений зв'язок є обов'язковою умовою регулятивного впливу, забезпеченого примусовою силою держави.

Механізм правової охорони містить в собі ряд елементів. Насамперед, це правові норми, серед яких слід виділити норми-заборони. Вони вказують на неприпустимість поведінки, яка посягає на права та свободи громадян. Важливу роль також відіграють зобов'язуючі норми, які встановлю-

ють необхідність дотримання прав та свобод громадян, забезпечення їх реалізації й охорони. Окремо виділяють процесуальні норми, що регламентують діяльність суб'єктів, пов'язану з охороною прав та свобод громадян. Ними встановлюються процедури, спрямовані на охорону прав та свобод громадян, серед яких можна виділити профілактичні процедури, контроль і нагляд.

Одним із елементів зазначеного механізму є суб'єкти правової охорони прав та свобод громадян, серед яких більшість становлять органи держави. Вони наділені обов'язками стосовно громадян, основними з котрих є дотримання прав та свобод, надання допомоги в їх реалізації, вжиття заходів до їх охорони і захисту. Крім того, громадяни є самостійними суб'єктами охорони і захисту своїх прав. Така можливість гарантується ст. 27 Конституції України. Отже, залежно від суб'єкта, можна виділити охорону прав та свобод громадян органами представницької влади; органами виконавчої влади (адміністративна охорона); органами правосуддя; прокуратурою; уповноваженим Верховної Ради з прав людини; громадськими організаціями; індивідуальну охорону (самооборона, звертання до органів виконавчої влади і в суд тощо).

Механізм правової охорони врегульований різними галузями права. Відповідно можна виділити конституційно-правову охорону, адміністративно-правову, кримінально-правову, цивільно-правову, цивільно-процесуальну, кримінально-процесуальну.

Адміністративно-правова охорона прав та свобод громадян – це спосіб регулювання суспільних відносин у сфері державного управління, спрямований на попередження порушень прав та свобод громадян і усунення наслідків для їх реалізації.

Зміцнення правової основи державного і громадського життя, неухильне дотримання законності, охорона правопорядку, прав та свобод громадян – першочергові завдання розвитку державності України, усієї системи суспільства. Важливу роль в їх вирішенні відіграють заходи юридичної, зокрема адміністративної, відповідальності за проступки, які посягають на права та свободи громадян. Значення адміністративної відповідальності в охороні суспільних відносин пояснюється насамперед тим, що адміністративні проступки – одні з найпоширеніших з усіх видів правопорушень. Велика кількість і невелика шкідливість (кожного окремо) цих проступків вимагають порівняно простого порядку застосування заходів впливу. Такий спрощений порядок необхідний, з одного боку, для швидкого дисциплінуючого впливу на винних, з іншого – дозволяє зекономити час та кошти держави і самих правопорушників. До того ж, для виявлення порушень загальнообов'язкових правил часто потрібні не юридичні, а спеціальні технічні, санітарні, екологічні, бухгалтерські та інші знання. Інакше кажучи, в подібних випадках доцільний саме адміністративний порядок відповідальності. Адміністративна відповідальність виконує і велику профілактичну роль в попередженні як проступків, так і злочинів, оскільки об'єкт посягання в багатьох адміністративних і кримінальних правопорушеннях той самий: власність, права і свободи громадян та інші суспільні відносини.

Заборони, що містяться в нормах даного правового інституту, виконують функцію охорони, висловлюючи негативне ставлення держави до певної діяльності і встановлюючи відповідальність за її здійснення. Закріплені в законі, вони вказують межі можливої поведінки, здійснюючи тим самим регулятивний вплив на свідомість людей. При реалізації адміністративної відповідальності (застосуванні адміністративних санкцій) включається механізм правового захисту, тобто адміністративний примус щодо осіб, які порушили певні приписи. Він дозволяє не лише притягнути винного до відповідальності, здійснюючи при цьому виховний і попереджувальний вплив, але і допомагає відновленню людини в її правах. Акт юрисдикційного органу про застосування адміністративного стягнення є безперечним юридичним фактом і доказом для органів виконавчої влади і суду.

Від розвитку і надійності механізму правової охорони залежить нормальне функціонування всіх інших механізмів забезпечення прав і свобод, а відповідно і правове становище громадян. Тому необхідні подальші його вдосконалення, приведення у відповідність з вимогами міжнародних актів і Конституції України. Аналогічні завдання ставлять перед вченими і законодавцями концепції адміністративної реформи і реформи адміністративного права.

Список літератури: 1. Общая теория прав человека / Карташкин А.В., Колесова Н.С., Ларин А.М. и др. / Под ред. Е.А. Лукашевой. М., 1996. 2. История политических и правовых учений: Древний мир / Васильев Л.С., Графский В.Г., Грацианский П.С. и др. / Под ред. В.С. Нерсисянц. М., 1985. 3. Слюсаренко А.Г. Томенко М.В. История Української Конституції. К., 1993. 4. Действующее международное право: В 3 т. / Сост. Ю.М. Колосов. Э.С. Кривчикова. М., 1996. Т.1. 5. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи: Упоряд. Ю.К. Качуренко. К., 1992. 6. Шемшученко Ю.С. Теоретичні проблеми формування правової держави // Право України. 1995. № 12. 7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

Надійшла до редколегії 22.07.04

К.І. БЕЛЯКОВ

ПРАВОВА РЕАЛЬНОСТЬ І ТЕОРІЯ СИСТЕМ

Треба визнати, що сучасний період розвитку національного законодавства в Україні характеризується нескінченими змінами і доповненнями нормативних актів, суперечливістю ряду законів, бумом народження нових «галузей» права, що, крім іншого, викликане відсутністю у вітчизняній юридичній науці єдиної доктрини, яка б сприяла розвитку законодавства хоча б наближено в одному напрямі. Історія показала, що може існувати і кілька доктрин, але досить ємних, здатних стати «офіційними» у змісті охоплення і пророблення всіх правових категорій. Броунівський ж рух різноманітних думок з окремих питань повинен існувати усередині доктрини, що повинна базуватися на системному підході.

Теорія систем вже давно знайшла своє місце у роботах науковців в галузі права як методологія дослідження окремих положень юридичної науки